TERMINOLOGIYANING ASOSIY TUSHUNCHASI VA LEKSIKOGRAFIYADAGI O‘RNI

Ziyodullayev Bahodir Kamoliddin o‘g‘li
Kimyo International University
“O‘zbek tili va Adabiyoti” yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: *Mazkur maqola so‘nggi paytlarda terminlar bo‘yicha tadqiqotlar va nazariyalarning muhim masalalarini taqdim etadi. Jumladan, ingliz va o‘zbek tillarida terminlarning lug‘aviy tadqiqi, atamalarning lingvokulturologik xususiyatlari, terminlarni tarjima qilishning nazariy muammolari, ingliz va o‘zbek tillarida terminlarning ishlatilish metodikasi kabi masalalar yoritilgan. Tadqiqotchilarning fikricha tilshunoslikda terminlarning qiyosiy jihatdan bilish va ularni tahlil qilib joylanilishi har bir bo‘lajak tilshunos uchun juda muhim va bu talabalarning leksik kompetensiyasini rivojlantirishda samaralilikni ta’minlaydi.*

Kalit so‘zlar: *lug‘at, terminologiya, terminlar, atamalar, turizm, semantika, foydalanish, hosil qilish, lingvokulturologiya, til, madaniyat, o‘zlashtirilgan so‘zlar, soha oid terminlar, terminologik sistema, leksika, leksikografik sath, gidrotexnik terminlar, lingvistik terminlar, adabiyotshunoslik terminlari, siyosiy terminlar, geografik terminlar, yuridik terminlar, harbiy terminlar***.**

BASIC CONCEPT OF TERMINOLOGY AND ITS ROLE IN LEXICOGRAPHY

Abstract: *This article presents important issues of recent research and theory on the term in particular, issues such as the lexical study of terms in English and Uzbek languages, linguistic and cultural characteristics of terms, theoretical problems of translating terms, methods of using terms in English and Uzbek languages are covered. According to the researchers, it is very important for every future linguist to know the terms in linguistics in a comparative aspect, to analyze them and use them in practice, and this ensures the effectiveness of the development of students' lexical competence.*

Keywords: *vocabulary, terminology, terms, tourism, semantics, use, production, linguo-culturology, language, culture, acquired words, field terms, terminological system, lexicon, lexicographical level, hydro technical terms, linguistic terms, literary terms, political terms, geographical terms, legal terms, military terms.*

ОСНОВНОЕ ПОНЯТИЕ ТЕРМИНОЛОГИИ И ЕЁ РОЛЬ В ЛЕКСИКОГРАФИИ

Аннотация:*В этой статье представлены важные вопросы последних исследований и теории термина. В частности, освещаются такие вопросы, как лексическое изучение терминов в английском и узбекском языках, лингвокультурологические характеристики терминов, теоретические проблемы перевода терминов, приёмы употребления терминов в английском и узбекском языках. По мнению исследователей, каждому будущему лингвисту очень важно знать термины в языкознании в сопоставительном ключе, анализировать их и использовать на практике, что обеспечивает эффективность в развитии лексической компетенции учащихся.*

Ключевые слова: *лексика, терминология, термины, туризм, семантика, употребление, производство, лингвокультуризм, язык, культура, усваиваемые слова, полевые термины, терминосистема, лексика, лексикографический уровень.*

Kirish. Ijtimoiy hayotning rivojlanishi tilning rivojlanishiga ham ta’sir o‘tkazib turgan, bu tilning rivojlanishidagi yetakchi qonuniyatlardan biridir. Har bir milliy tilning leksikasi doim harakatda, o‘zgarishda bo‘ladi. Tilda yangi so‘zlar paydo bo‘ladi, ular til leksikasini to‘ldiradi, boyitadi. Yangi so‘z hayotning talabi bilan tug‘iladi yoki aksincha mazkur tilning so‘zlar ustun bo‘lgan bozoridagi eskargan so‘zlarning qatoridan o‘rin egallaydi. Ayniqsa, terminologiyada bu jarayon ko‘p ko‘zga tashlanadi. Hozirgi kunda termin so‘zi bir qatorga qo‘yiladi, ya’ni stil, so‘zning barcha ma’nosi noqundir. Lekin ular so‘zning hosil bo‘lmagan ma’nosini to‘liq ifoda etmaydi. Atama terminning xususiyatlarini aniq ifodalovchi omil. Termin atamaga nisbatan no‘proq tushuncha hisoblanadi. Atamalar aniqroqdir, lekin bugungi kunda ilmiy tushunchalar nisbatan qo‘llaniladi.Terminini faqat leksikografik sathda tekshirish yetarli emas, deb o‘ylaymiz, chunki termin hali keng ma’noda lug‘aviy birlik hisoblanadi, u leksik va grammatik sathda ham ko‘rib chiqilishi zarur. Shunga ko‘ra termin bir qator lisoniy belgi-xususiyatlarga ega:

Tadqiqot materiallari va metodologiyasi.

Terminlar fan va texnika, san’at, qishloq xo‘jaligi, o‘yin-kulgi, ma’lum soha va boshqa sohalarda qo‘llaniladi.Terminlarda monosemantik aniqlik bo‘lib, ularning izohlari va ta’riflari aniq va lo‘nda bo‘lishi kerak. Terminlar tushunchani aniq, konkret va lo‘nda ifodalaydilar, chunki ularning izohi, ta’rifi bor.Terminlar sistemaviy va paradigmatik xarakterga ega bo‘lishi kerak, chunki bunday qoidadan chetga chiqish terminlardan foydalanish imkoniyatini kamaytiradi. Umumxalq tilidagi so‘zlarning barchasi termin bo‘la olmaydi. Ularning bunday holati kuzatilishi mumkin. Lekin terminologik leksika ko‘p hollarda fan-texnika, ishlab chiqarish, san’at va madaniyat sohalarida ma’noli bo‘lishi shart.Terminlar imkon qadar xalqaro xususiyat kasb etishi ham lozim bo‘ladi.

Masalan, rus, o'zbek va ingliz tillarida radio, telefon, televizor kabi terminlar mavjud bo'lib, ular barcha tillarda deyarli bir xil talaffuz etiladi.Terminlar iste'mol doirasi chegaralangan leksika hisoblanadi, chunki ular tilning umumiy sohalarida emas, faqat tor sohalarda ishlatiladi.Terminlar faqat nomlash vazifasini bajaradi. Ma'lumki, terminlar turli ilm-fan va texnik sohalarining yangi tushunchalarini kirib kelishiga bog'liq bo'lgan ehtiyoj natijasida vujudga keladi. Shu o'rinda terminologiyaning leksikografiyaga bog'liq jihatlariga ham e'tibor qaratamiz. O'zbek adabiy tili qurilishida terminologiya alohida o'rin va mavqega ega bo'lishi zarur. Terminologiyaning til lug'at tarkibida roli haqida ikki xil qarashlar mavjud.Birinchi g'oyaga ko'ra, terminologiya adabiy til leksikasining mustaqil qatlami tarzida e'tirof etilsa, ikkinchi ta'limotga muvofiq u adabiy til so'z boyligi tarkibidan ajratiladi, "alohida turuvchi" ob'ekt tarzida baholanadi va nutq turlari (sheva, jargon, jonli so'zlashuv)ga tenglashtiriladi. V. P. Danilenko terminologiyani umumiy funksional tur, ya'ni "fan, ilm (yoki texnika tili)" nazarda tutiladi. Fan tili umumadabiy tilning funksional turlaridan biri sifatida jonli so'zlashuv tili va badiiy adabiyot tili turlaridan biri qatoriga kiritadi.

Kirish. Ijtimoiy hayotning rivojlanishi tilning rivojlanishiga ham ta'sir o'tkazib turgan, bu tilning rivojlanishidagi yetakchi qonuniyatlardan biridir. Har bir milliy tilning leksikasi doim harakatda, o'zgarishda bo'ladi. Tilda yangi so'zlar paydo bo'ladi, ular til leksikasini to'ldiradi, boyitadi. Yangi so'z hayotning talabi bilan tug'iladi yoki aksincha mazkur tilning so'zlar ustun bo'lgan bozoridagi eskargan so'zlarning qatoridan o'rin egallaydi. Ayniqsa, terminologiyada bu jarayon ko'p ko'zga tashlanadi. Hozirgi kunda termin so'zi bir qatorga qo'yiladi, ya'ni stil, so'zning barcha ma'nosi noqundir. Lekin ular so'zning hosil bo'lmagan ma'nosini to'liq ifoda etmaydi. Atama terminning xususiyatlarini aniq ifodalovchi omil. Termin atamaga nisbatan no'proq tushuncha hisoblanadi. Atamalar aniqroqdir, lekin bugungi kunda ilmiy tushunchalar nisbatan qo'llaniladi.Terminini faqat leksikografik sathda tekshirish yetarli emas, deb o'ylaymiz, chunki termin hali keng ma'noda lug'aviy birlik hisoblanadi, u leksik va grammatik sathda ham ko'rib chiqilishi zarur. Shunga ko'ra termin bir qator lisoniy belgi-xususiyatlarga ega:

Tadqiqot natijalari va muhokama.

Fan tili millatimiz madaniyati asosida shakllandi va rivojlandi. Shu bois, ilm fanni qo'llab-quvvatlashda uning til ko'nikmalarini rivojlantirish, ya'ni leksikografiya, so'z yasalishi va grammatika ham muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar hayotiga terminologiya muayyan fanga oid terminlar yoki texnika sohasida qo'llaniladigan so'zlar yig'indisidir. Biz terminlar ma'nosini oddiy so'zlar orqali ifodalaydigan tushunchalardan ham qamrab olamiz.Termin so'zini turli tushunchalar bilan izohlash mumkin. Chunonchi, mantiqshunoslar (logiklar) uchun termin bu aniq obyektga tegishli tasvif (yoki tavsiflar) yig'indisini nazarda tutuvchi va unda tatbiq etiluvchi so'z hisoblanadi. Har qanday tildagi ishlan so'z termin bo'lishi mumkin. Fan va texnikadagi termin sun'iy o'ylab topilgan yoki tabiiy tildan olingan maxsus so'z sanaladi. Bunday so'zlarning qo'llanish sohasi

o‘quvchilar hayoti yoki ma’lum maktab vakillari tomonidan aniqlashtiriladi yoki cheklanadi.Umumiy terminlar fan-texnika sohalari bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ularning ma’nolariga faqatgina bir sistema ichida erishadi, bu sistemada ularga mantiqiy (tushunchaga oid) terminologik maydon mos keladi. Fandagi har qanday rivojlanish, taraqqiyot ilmiy terminlarning yuzaga chiqishi yoki oydinlashishidan darak beradi. Termin va terminologik leksika tushunchalarini bir-biridan farqlash zarur.Terminlarning qo‘llanilishi, tarqalishi ko‘plab muayyan terminologik sistema bilan cheklangan bo‘lib, ular insonning faoliyati doirasidagi aniq uslubda harakat qiladi, baholanadi. Terminologik leksika o‘z tarkibiga mutaxassislik doirasidan umumiy muloqot doirasiga ko‘chgan noprofessional nutq kontektsida keng qo‘llaniladigan so‘z va so‘z birikmalarini ham qamrab oladi. Umumadabiy til doirasida o‘tgan termin o‘z terminologiyasini, terminologik maydoni va sistemasidan yiroqlashadi, terminlik xarakteristikasidan ajralib qoladi.Termin ta’rifi xususida ilmiy qarashlarda turlicha fikrlar ham mavjud. Ba’zi tadqiqotchilarning ta’riflarida termin maxsus ilmiy-texnikaviy tushunchaning ifodachisi sifatida so‘z yoki so‘z birikmasi tarzida tavsiflanadi. V. M. Leychik terminlarni ilmiy asosda to‘g‘ri anglash mumkin, deydi. Uning ta’rifiga ko‘ra, termin tushunchani ifodalash uchun yaratilgan va shu ma’noga ega bo‘ladiA. Gerdning mulohazasiga ko‘ra, termin — bu o‘zining ma’nosiga ega bo‘lgan, aniq bir fan va texnika doirasida qo‘llaniladigan maxsus so‘zdir. V. P. Danilenko ham bu fikrni quvvatlab, terminni “ilmiy tushunchani ifodalash uchun maxsus yaratilgan va shu tushunchaga ega bo‘lgan so‘z yoki so‘z birikmasi” sifatida baholaydi. Demak, terminning mohiyati uning ilmiy asosda to‘g‘ri anglanishidadir. V. G. Gak terminning ta’rifi deb, uni obyektga tegishli tasvif (yoki tavsiflar) yig‘indisini nazarda tutuvchi va unda tatbiq etiluvchi so‘z hisoblaydi.

Xulosa. Demak, termin ma’lum bir sohada aniq bir ma’noga ega bo‘lgan so‘zdir. Fan rivojlanishi bilan atamalar tizimi ham rivojlanib boradi. Termin ma’lum bir soha oid so‘zlar bo‘lib, har bir qatorida shu so‘z tilining boyligini hamda tilning boyishi uchun xizmat qiladi. Terminologik leksika til leksikasining ajralmas qismi sifatida til boyligini ta’minlaydi, jamiyat va til taraqqiyotidagi barcha jarayonlarni boshidan kechiradi.Hozirgi kunda O‘zbekistonda san’at, qishloq xo‘jaligi, fan, texnika, madaniyat va sport kabi sohalarning rivojlanishi o‘zbek tilida terminologik lug‘at salmog‘ini kundan kunga oshirmoqda. Ayni paytda o‘zbek tilida fan va texnikaning deyarli barcha sohalariga oid termin va terminologik sistemalar vujudga keldi.

Kirish. Ijtimoiy hayotning rivojlanishi tilning rivojlanishiga ham ta’sir o‘tkazib turgan, bu tilning rivojlanishidagi yetakchi qonuniyatlardan biridir. Har bir milliy tilning leksikasi doim harakatda, o‘zgarishda bo‘ladi. Tilda yangi so‘zlar paydo bo‘ladi, ular til leksikasini to‘ldiradi, boyitadi. Yangi so‘z hayotning talabi bilan tug‘iladi yoki aksincha mazkur tilning so‘zlar ustun bo‘lgan bozoridagi eskargan so‘zlarning qatoridan o‘rin egallaydi. Ayniqsa, terminologiyada bu jarayon ko‘p ko‘zga tashlanadi. Hozirgi kunda termin so‘zi bir qatorga qo‘yiladi, ya’ni stil, so‘zning barcha ma’nosi noqundir. Lekin ular so‘zning hosil bo‘lmagan ma’nosini to‘liq ifoda etmaydi. Atama terminning

xususiyatlarini aniq ifodalovchi omil. Termin atamaga nisbatan no‘proq tushuncha hisoblanadi. Atamalar aniqroqdir, lekin bugungi kunda ilmiy tushunchalar nisbatan qo‘llaniladi.Terminini faqat leksikografik sathda tekshirish yetarli emas, deb o‘ylaymiz, chunki termin hali keng ma’noda lug‘aviy birlik hisoblanadi, u leksik va grammatik sathda ham ko‘rib chiqilishi zarur. Shunga ko‘ra termin bir qator lisoniy belgi-xususiyatlarga ega:

Ular asosan, tarjima va original asarlar yaratish jarayonida vujudga kelmoqda. Ular o'zaro ifodalangan tushunchalar bilan birga qabul qilinadi, lekin o'zlashtirilgan tilda lug'aviy ma'noga ega bo'lmaydi. Ingliz tili boshqa tillar kabi o'z leksik boyligiga ega. So'z boyligining ma'lum bir qismini atamalar tashkil qiladi. Terminlar muayyan bir sohaga oid tushunchalarni ochib ifoda etuvchi so'zlar bo'lsalar-da, lekin ular qo'llanish sohasi cheklanganligi sababli, umumiy ma'nolarini saqlagan holda doimiy foydalanilmaydi. Emotsional-ekspressiv xususiyatlarga ega emas. Termin ma'lum bir soha oid so'zlar majmuidir. Termin ma'lum bir soha oid bo'lgan termin ayni shu sohada faqat bitta ma'noga ega bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamı. - Toshkent: Fan, 1985.-B.170.

2. Dadaboyev H. O'zbek Terminologiyasi: o'quv qo'llanma. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020.-B.202.

3. Gerd A.S. Znachenie termina i nauchnoe znanie // Nauchno-texnicheskaya informasiya. Seriya 2.-M., 1991. Nº10.-B.124.

4. Axmanova O.S., Mkrtichyan S.A. Nauchnoe opredelenie kak lingvisticheskaya i semioticheskaya problema. Problematika opredeleniy terminov v slovaryax raznix tipov. - M. Nauka, 1976.-B.85.

5. Gak V.G. Asimmetriya lingvisticheskogo znaka i nekotorye obshhie problemy terminologii (semanticheskie problemy yazyka nauki). Materialy nauchnogo simpoziuma. M.: MGU, 1972.-B.163.

6. Danilenko V.P. Ob osnovnyx lingvisticheskix trebovaniyax k standartiziruemym terminam //Semioticheskie problemy yazykov nauki, terminologii i informatiki. M.: MGU, 1971.-B.135.